

Földváry Miklós István

A római rítus változatainak kutatása —VI.*

Az úzus kialakítása és funkciója: kompozíció és önazonosság

A tételkészletet és a szerkezetet úgy írtuk le, mint az úzusok leginkább folklorisztikusan viselkedő rétegét. A táji jelleg általában adottság, egy úzus a tájba beleszületik, nem maga választja. Az átmeneti sáv is csak azért kivétel, mert tájékozódási körébe több szomszédos táj belesik.

Földváry Miklós István (Gödöllő) középkorkutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Latin Tanszékének adjunktusa, az OTKA-ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoportjának vezetője és a LFZE Egyházzene tanszékének oktatója.

Az úzusok nem azért fogadják el önnön táji hovatartozásukat, mert nem tudnak más liturgiaváltozatról. A középkor mobilitása a közlekedési nehézségeket meghazudtolóan nagy volt, s ezen belül is kiemelkedett a vezető egyháziaké: egyetemi tanulmányok, zarándoklatok, zsinatok, nagykáptalanok, ereklve-átviteltek és diplomáciai követségek biztosították az információcserét. Az ige-liturgia kialakításakor vagy egy-egy tétel kölcsönzésekor ez meg is mutatkozik néhány tájidegen megoldásban, ezek mégsem válnak sehol uralkodóvá.

Úgy tűnik, az úzusok jól érezték magukat eredeti közegükben. Kialakítóik pontosan tudták, milyen szintű nonkonformizmus minősülne botrányosnak, és mennyi az, amennyire az identitásképzéshez okvetlenül szükségük van. Egyfelől nem lépték át azt az ingerküszöböt, amely úzusukat a tájtól elidegenítette volna, másfelől kifejezetten törekedtek átlépni azt az ingerküszöböt, amely a hozzájuk közel álló úzusoktól való, elégséges mértékű különálláshoz szükséges. Az alábbiakban ez utóbbiakat: az úzus egyénítését szolgáló eszközöket, illetve a tájon belüli kapcsolatrendszerük föltérképezéséhez szükséges módszereket vesszük szemügyre.

1. A rítussorok tagolása

a) Centonizáció

Egy-egy liturgikus cselekmény megkomponálása ugyanúgy történt, mint a liturgiáé általában: nem elsősorban primér alkotómunka, hanem centonizáció útján. Primér alkotómunkának itt szövegek vagy dallamok szerzését, illetve dramaturgiai helyzetek, cselekménytípusok kitalálását nevezzük — ilyesmire csak egy-egy zárt időintervallumban kerülhetett sor.

Minden műfajnak vagy szertartástípusnak van olyan korszaka, amikor alakulóban van, képlekeny, a készlet gyarapítható, alakítható. Később az adott

* A jelen tanulmány az OTKA K 109058 számú pályázatának támogatásával készült.

műfaj megszilárdul, tovább nem gyarapítható-alakítható, az alkotókészségnek más területet kell keresnie. Úrnapja propriumának XIII. századi megkomponálásakor például Aquinói Szent Tamás (vagy az ismeretlen szerző, akit a hagyomány vele azonosít) természetesnek találta, hogy Alleluja-verset, szekvenciát és zsoltosmapropriumot írhat újat, de például introitust pünkösdhétfőről, prefációt karácsonyról kell kölcsönöznie. Nyilván nem esett volna nehezére újat írni sem. Nem a kreativitás hiányzott belőle, hanem az egyik műfaji csoportot lezártak, a másikat még nyitottnak látta. A liturgia úgy viselkedett tehát, mint egy festővászon, amelyre újabb rétegeket csak az előzők megszáradása után lehet fölvenni, vagy egy vulkán, amely akárhányszor kitörhet ugyan, de előző kitöréseinek közötté szilárdult láváját többé nem olvaszthatja föl. Ez az érzék a kora újkorig eleven maradt.

Ebből következik, hogy az idő előrehaladtával a liturgusok egyre szűkebb keretek között voltak kénytelenek mozogni. Ez nem föltétlenül zavarta őket, hiszen megvan az esztétikája a szigorú műfaji szabályoknak is, hovatovább a liturgia tekintélyéhez szükséges volt, hogy elsősorban ne emberi alkotásnak lássék. Ezért volt, hogy különösen Rómában a liturgia szöveganyaga túlnyomórészt a bibliai szöveg újrendezését: válogatását, műfaji csoportosítását és sokszoros rekontextualizálását jelentette. Eredetileg viszonyban nem álló szövegek kerültek kölcsönhatásba egymással, az azonos műfaji csoportba tartozó szövegek ciklusával és elhangzásuk idejével, körülményeivel. A biblikus keretek később meglazultak, több tér és új műfaj nyílt meg a nem bibliai szövegalkotás előtt, de megszilárdulásuk után ezek az új szövegek is osztoztak a bibliai korpusz létmódjában: tekintélyük és használatuk kanonikussá tette őket, majd a rendelkezésre álló keretek kitöltése után lezárult képlékeny korszakuk. Amikor már nem vagy alig volt szabad hely, újra előtérbe került a meglévő szövegelemek rekontextualizálása mint alkotói lehetőség. Ezt a tevékenységet: a már meglévő anyag kreatív újrendezését nevezzük centonizációnak.

Az úzus tehát a tájon belül valamiféle kontamináció eredménye. Különböző, lehetőleg minél több különböző eredetű forrásból merít, de vigyázva, nehogy valamelyikkel is tökéletesen megegyezzek. Minél öntudatosabb az úzus, annál többet engedhet meg magának, ami a táj átlagától való eltéréseket illeti. A legegyszerűbb, legkevésbé föltűnő megoldás a tiszta kontamináció: néhány egyaránt tájjellegű, de különböző úzus elemeinek ötvözése. Erre láttunk jó példákat Ibériában, amikor például az aixi és a salamancai úzus szakaszonkénti összeillesztéséből vezettük le a bragait. Nagyobb merészségről, és vele az úzus hordozójának nagyobb önállóságáról tanúskodnak a tájidegen elemek. Cluny volt ilyen értelemben egyedi a burgund környezetben vagy Prága a germán tájban, de a germán típusú igeliturgia is ilyen szerepet játszott Bragában, Aix en Provence-ban, Rouenban, Barkingban és Besançonban. Még szembetűnőbb a jelenség a szerzetesrendeknél, amelyek tényleges földrajzi környezetüktől általában élesen elütő úzust használtak. A tájidegen vonásokkal egyenértékű

a különleges szerkezeti megoldások alkalmazása. A bajor térségben Regensburg és Freising, keletebbre a magyar és az érett lengyel úzusok tettek így.

b) Modulok

Virágvasárnap esetén a tulajdonképpeni műalkotás a teljes, misét megelőző rítussor, legkisebb, oszthatatlan alkotóelemei pedig a tételek. A rítussor elemi mozzanatai szilárdak: se nem bővíthetők, se nem csökkenthetők, és lényegében a tételkészlet is zárt. Táji szinten vannak ugyan változatai, de kimondottan új tételek komponálására nincs lehetőség, legföljebb a lágy széleken. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szerkesztő az adott készletet szabadon rendezheti át az adott rítussor keretein belül. Bizonyos szerkesztési szabályok érvényesülnek, amelyek rögzítik az elemek sorrendjét, és ami még fontosabb, az elemeket összefogó, nagyobb szerkezeti egységeket, a kompozíció „felvonásait”: a modulokat.

A rítussornak van valamiféle időbeli kibomlása, szerkezeti logikája. Így a szentelés nyilvánvalóan meg kell, hogy előzze a processzió központi szakaszát, hiszen a processzióban hordozott ágakat kell megszentelni. A processzió meg kell, hogy előzze a hódolatot, hiszen a Jeruzsálembe érkező Krisztus elé való kivonulást, majd pedig az ő köszöntését jeleníti meg. A hódolat meg kell, hogy előzze a belépést, hiszen Krisztust a városba való bevonulása *előtt* köszöntötte a nép hódolati gesztusokkal. Az igeliturgia helye csak azért lehet kettős, mert egyaránt értelmezhető az ősesemény jelenbe hozásaként és a szentelési liturgia misével analóg előkészítéseként.

Hasonló időbelisége van az egyes moduloknak is: az igeliturgia kibomlásában a lecke meg kell, hogy előzze az evangéliumot, a miseszerű elrendezésben pedig a kollekta–lecke–közének–evangélium lesz a szerkezeti minta, olykor további énekekkel („kvázi-introitus és -offertórium”) keretbe véve. A szentelésben az exorcizmus előkészítő, a prex lezáró szerepű, a könyörgések funkcionalitása változatosabb, de kiismerhető. Ha a prex mégsem a szentelés csúcspontjaként hangzik el, az azért van, mert prefációnak, tehát előkészítő tételnek fogják föl. Rendszerint a hódolatnak is van egy csúcspontja, amelyhez képest előkészítő és lezáró elemeket lehet megkülönböztetni. Hogy mi minősül csúcspontnak, az éppúgy változik, mint az, hogy a rendelkezésre álló orációk közül melyik lép elő prexszé, de egy adott tájon belül meglehetősen szilárd a hódolati főtétel asszignációja.

Az úzus szerkesztője ezért elsősorban nem tételekkel, hanem modulokkal dolgozik. A könyvekben folyamatos tétellistaként megjelenő liturgiát szakaszolja, de ez a szakaszolás nem jelenik meg címekben érzékelhető módon vagy a tényleges szertartásrendben elkülönítve: a függöny nem gördül le az egyes felvonások végén. Ahhoz, hogy a korabeli érzékelést és az ebből kiinduló centonizációt rekonstruáljuk, elsősorban a modulok közti választóvonalakat kell helyesen azonosítanunk.

Ezeket a szertartási modulokat elővételeztük akkor, amikor a szerkezet általánosításánál az igeliturgia, a szentelés, a hódolat és a belépés mozzanatát különítettük el, majd amikor a processzió egyes szakaszainak összefüggő vagy össze nem függő jellegéről beszéltünk. Föl kell azonban hívnunk a figyelmet arra, hogy ezek a modulok elvonatkoztatás eredményei, fölismerésüket csak variánsok széles körének összevetése teszi lehetővé. Másképp nehezen lenne megállapítható, hogy egy antifóna például még a kivonuló processzióhoz tartozik, vagy már kvázi-introitus; még a processzió főszakaszának zárótétele, vagy már a hódolatot kezdi, és így tovább.

Ennek jelentősége az egyes változatok összevetésekor ütközik ki igazán. Mivel az úzusok egymástól különbözni igyekeznek, mi viszont rokonságukra szeretnénk fényt deríteni, a nem megfelelő szakaszolás miatt rejtve maradhatnak az egyébként fennálló kapcsolatok. Egészen kivételes tudniillik, hogy két úzus végig azonos legyen egymással, de igen valószínű, hogy azonosságuk a rítussor egyes szakaszain kimutatható. Ahhoz, hogy az erre alkalmas szakaszokat vessük össze, úgy kell őket tagolnunk, ahogyan szerkesztőik tették.

A tapasztalat rég megmutatta, hogy tételsorok gépies egymás mellé rendeléséből nem születik használható eredmény. A középkori szerkesztők vélhetően úgy jártak el, hogy különböző eredetű modulokat illesztettek újra össze, a legtöbb rítussor tehát egyenként máshol már kimutatható szakaszok egyedi összekapcsolása. Ha visszabontjuk őket ezekre a rítussornál kisebb, de a tételnél nagyobb, modulnak nevezett elemekre, fényt deríthetünk legközelebbi rokonaikra, forrásaikra. Nem az egész rítussor származik tehát valahonnan (ahogyan genealógiai megközelítésben gondolnánk), és nem is az egyes elemek párhuzamai rajzolják ki rokonsági körét (ezt mutatná ki a táji hovatartozás megállapításánál még hasznos statisztikai elemzés), hanem az egyes modulok hozhatók összefüggésbe más úzusokkal. Ilyen modulok például a teljes igeliturgia, a szentelési imák teljes sorozata vagy a processzió főszakaszának teljes tételválogatása.

c) Műfaji rétegek

Az egyes tételek azonban nem csak az őket magukba foglaló modul többi tételével vannak kölcsönhatásban, hanem a velük azonos műfaji csoportba tartozó többi tétellel is. Az énekek, olvasmányok és imák különválasztása nem pusztán a tájékozódást segíti: ezek valóságos kategóriák. Az egyes műfaji csoportokhoz a liturgiában sajátos könyvtípusok, személyek, terek és használati módok tartoztak. Egy operát felvonásokra és jelenetekre lehet tagolni, de éppúgy beszélhetünk más megközelítésben nyitányokról, áriákról és kórusokról; elemezhetünk egy épületet mint műegészt, de jogos, ha összefoglalóan értelmezzük freskóit, faragványait vagy szötteseit.

A PRG imaanyaga énekanyagától függetlenül is él, mégpedig nemcsak a szentelési imák szintjén. A kvázi-kollekta, a szentelés, a kiosztás, a hódolat és a belépés utáni imák egyetlen ciklust alkotnak, még ha a ciklus szilárdsága, érinthetatlensége nem is azonos minden szakaszon. A jelentős processziós anti-

fónák nem csak akkor alkotnak sorozatot, ha sorozatként hangoznak el, hanem akkor is, ha egyikük vagy másikuk közénékként, a szentelésbe iktatva, hódolati vagy belépési tételként szólal meg. Élesen elkülönülnek viszont a históriás vagy stációs tételektől, függetlenül attól, hogy ezek a processzió melyik részén hangoznak el. Az olvasmányok többnyire egyetlen modulhoz kötődnek, de ha —mint az anglonormann tájon— nem így van, akkor kölcsönhatásuk nyilvánvaló. Herefordban például a látszólag tájidegen Máté-perikópát olvassák az igeliturgiában, a hódolatban viszont ott van a tájjellegű János-perikópa: ha összefüggésükben szemléljük őket, látszik, hogy pusztán sorrendcsere történt.

Egy tételnek tehát kettős identitása van: egyfelől része a műfajilag vegyes modulnak, másfelől része a több modulban szerepet játszó műfajnak. A rítusor nemcsak „vízszintesen”, hanem „függőlegesen” is tagolható, az összefüggések nem csak modulok, hanem azonos műfajú tételsorok közt is kimutathatók. Egyes szakramentáriumban és pontifikálékban csak az orációk, a graduálékban vagy egyes processzionálékban csak az énekek, néhány misekönyvben csak az olvasmányok találhatók meg. A korabeli szerkesztők számára ezek a műfaji alapon elkülönített tételcsoportok éppoly valóságosak voltak, mint a modulok, centonizációs munkájuk során ezeket is alapul vehették. Ahol a modulok alapján nem állapítható meg az úzusok közti kapcsolat, érdemes próbát tenni ezekkel.

d) Lágyszélek és sorrendiség

Kevésbé igaz mindez a lágyszélekre: a szertartás bevezető és befejező szakaszára, amely az Aspergesszel, illetve a processziók közvasárnapi rendjével érintkezik. A legtöbb párhuzamok nélküli, csak egy-egy úzusra jellemző tételválasztást itt találtuk. A PRG-től jobban eltávolodó germán úzusok a szentelésben a PRG imakészletét használják, a lágyszéleken viszont önálló, a PRG-n kívüli orációkat. Ez a képlekenység kiterjed az igeliturgiára és a belépés végére is: a kidolgozott, germán típusú igeliturgia számos nyugati úzusban megvan mint egyéni invenció, a belépés pedig olyan germán, anglonormann vagy németalföldi úzusokat kapcsol össze, amelyek más szempontból csak távoli rokonságban állnak egymással.

A másik probléma, amellyel szembesülünk, a sorrend kérdése. Van, avagy nincs jelentősége az azonos modulhoz és műfaji csoporthoz tartozó, egynemű tételek sorrendjének, például a szentelési imakének vagy a processziós és hódolati énekekének, ha válogatásuk megegyezik? Ennek eldöntéséhez nagy körültekintésre van szükség, örökérvényű szabályok nem állíthatók föl. A három nagy processziós antifóna sorrendje például a germán tájon úzusmeghatározó, míg nyugaton nincs különösebb jelentősége. A szentelési imák pusztán válogatása jelez ugyan valamilyen szintű rokonságot, de szorosabb összefüggést csak az, ha sorrendjük is azonos. A PRG-hez legközelebb álló, bajor vagy vesztfáliai-fríz imarendek a PRG tételeinek sorrendjét is őrzik, míg a PRG-vel csak áttételesen rokon, a *Mundi conditor* prexet használó germán úzusokban az eredeti sorrend teljesen fölborul.

További nehézség, hogy a sorozat teljes átrendezéséhez képest érdemes külön kezelni az egyszeri sorrendcseréket vagy a betoldásokat. Ha egy ismert sorozat két tagja helyet cserél anélkül, hogy a többi tag helyzete megváltoznék, az nem jelent az alaptípustól való eltérést, csak annak logikus továbbgondolását: paradox módon épp a sorrend szilárdságát tanúsítja. Ha egy máskülönből kötött sorozatba valahol beiktatnak egy további, a sorozathoz eredetileg nem tartozó tagot, akkor az nem jár a sorozat átrendeződésével. Például amikor a tételeket a földolgozás során számozással látjuk el, rendkívül zavaró lehet a betoldásoknak önálló sorszámot adni, mert a betoldás utáni tagok számozása „elcsúszik”, így a kapcsolat a betoldás nélküli, de párhuzamos sorozatokkal nehezebben fölismertető. Ugyanezt kell szem előtt tartani a redukált sorozatoknál, ahol az eredeti ciklus egyik vagy másik tagja kimarad, de a megmaradt tagok sorrendje változatlan. A készlet látszólag mindkét esetben megváltozik, a sorrend viszont őrzi a kapcsolat emlékét. Ilyen redukciós folyamatot figyelünk meg például a trieri úzus XIII. és XVII. századi emlékei között.

e) Nem szöveges vagy liturgián kívüli kapcsolatok

Az úzus nem az egyetlen identitáshordozó a nyugati egyházon belül. A mai kutató leginkább szöveges emlékek közvetítésére hagyatkozhat, így érthetően kerül előtérbe a liturgia szövegi szerkezete, amely mindenekelőtt tételek változtatásában és sorrendjében ölt testet. Ennél azonban maga a liturgia is többet jelent. Egyes ceremoniális megoldások, mint a kopogtatás, a feretrum vagy a celebráns megütése maguk is tájjellegűek voltak, noha a szövegekből nem mindig lehet rájuk következtetni. A kopogtatás párhuzamos az *Attollite*-dialógussal, a celebráns megütése a *Scriptum est*-tel, de nem szükségképpen járnak együtt, a feretrumhoz kapcsolódó rítusok pedig egészen különböző szövegek mellett is végbemehetnek.

Folytathatjuk a sort. Számos más tudományterület művelői is fölismertek már olyan, liturgiához közeli tényezőket, amelyek tájakra, térségekre jellemzők, vagy segítenek azonosítani az e tájakhoz, térségekhez fűződő kapcsolatot. A templomépítészetben ilyen lehetne a német *Westchor*, Angliában az egyenes szentélyzáródás, Ibériában a hajó közepére épített, körüljárható kórus. A kodikológiában, paleográfiában is elkülöníthetők tájjellegű díszítőelemek, írástípusok. A középkori hangjegyírások, notációk megbízhatóságát a kódexek eredetmeghatározásában nem lehet eléggé hangsúlyozni. Nem csak az írás, hanem a gregorián dallamváltozatok is rendszerezhetők, tájra és térségre jellemző dialektusaik, variánsaik vannak.

Mindez arra figyelmeztet, hogy az úzusok rendszertanában fölismert identitásokat ne kezeljük elkülönítve más, a középkori egyházi kultúra területén megnyilvánulóktól. Köztudott, hogy az újkorban kialakuló nemzeti identitásokat alapvetően nem alkalmazhatjuk a középkorra, és ha mégis, akkor sem ugyanazt jelentik, amit az újkorban. Nem játszik bennük jelentős szerepet néhány olyan, később túlértékelt mozzanat, mint az etnikum, a nyelv vagy

a szülőföld, ellenben szerepet játszanak olyan, utóbb háttérbe szorult tényezők, mint az egyes reprezentatív személyek, dinasztiai iránti lojalitás vagy a lokálpatriotizmus. Az úzusok kapcsolatrendszerében kifejeződő viszonyokat tehát szükséges állandóan összevetni a más adatokból kiolvashatókkal, hogy mindezek segítségével fölismerjük a középkori egyházi élet regionális vagy intézményi természetű csoportidentitásait.

Egyetlen kitélt kell ehhez hozzátennünk. A liturgia természeténél és szakrális jellegénél fogva állandóbb, mint a belőle is kiolvasható identitásviszonyok. Az utóbbiak a középkor, és benne a középkori liturgia nagyjából ezeréves története során gyakran változtak, miközben a liturgia —ha egyáltalán— jóval ritkábban ment keresztül változásokon. A csoportidentitások történelmi térképek sorozatával lennének csak ábrázolhatók, míg az úzusok térképe jóval megállapodottabb lenne. Feladatunk ezért a dinamikus térkép megfeleltetése a statikusnak: melyik volt az európai egyházi élet identitásainak az az állapota, amelyet a liturgiaváltozatok konzerváltak?

2. A rítusváltozatok földrajza

Itt kell visszatérnünk a rítusváltozatok alanyát illető kérdésünkre. Melyek voltak azok a csoportok, akik önazonosságukat egy úzusban érzékelték és fejezték ki? Mint leszögeztük, az írott források tanúsága szerint püspökségek, monostorok vagy szerzetesrendek. A tényleges szertartásrendek összehasonlításakor azonban azt találtuk, hogy egyes püspökségek, amelyek egyébként saját jogon adnak ki liturgikus könyveket és egyedül a maguk úzusára hivatkoznak, azonos szokásrendet követnek. Így tesz például a Dél-Rajnavidéken Mainz, Straßburg és Konstanz, vagy Szászországban Hildesheim és Minden. Nem tökéletesen azonosak, de a táji szintűnél nagyobb fokon megegyeznek például a brandenburi és a korai lengyel úzusok, a magyarok, a bajorok, a katalán–aragóniaiak. Végül pedig ott találjuk az egyes tájak közös jellemzőit. Viszont sem a szinte tökéletes egyezések, sem a tájjellegűnél szorosabb kapcsolatok, sem a tájak nem jelennek meg az öndefiníció szintjén.

a) Területi egységek

Az összehasonlító vizsgálat célja tehát az úzusoknál nagyobb, de a rítusnál (a római rítus egészénél) kisebb halmazok megállapítása volt. Munkahipotézisül kínálkoztak az érseki tartományok, amelyek valóban több püspökséget, tehát több úzust foglalnak magukba. Hamar bebizonyosodott azonban, hogy az érseki tartományok csak ott képeznek érvényes kategóriát liturgikai értelemben is, ahol határaik politikai-kulturális határokkal esnek egybe. Valóban létezik canterburyi, esztergomi vagy gnieznói úzus, de ez lényegében a brit, magyar és lengyel rítusváltozatokat jelenti. Ezt igazolja, hogy ahol több érsekség fedi le egy-egy ország területét, ott nincs köztük liturgikus törés: Canterbury mellé odaértendő York, Esztergom mellé Kalocsa. Ahol viszont egy érseki

tartományhoz több politikai-kulturális egység tartozik, ott az érseki tartománynak semmi jelentősége nincs. Köln vagy Trier tartományához például a germán úzusú érseki székhely mellett átmeneti vagy egyértelműen gall típusú püspökségek is tartoznak.

Az úzusok csoportosítása tehát nem kifejezetten „egyházias”, azaz nem engedelmeskedik az egyházkormányzati berendezkedésnek: nincsenek érseki központú úzuscsaládok, vagy ha igen, akkor az összetartó erő nem az érseki központnak való alávetettség. Önként adódik a másik föltevés, hogy az államalakulatokat tekintjük úzusokat összefogó tényezőnek. A középkorban nyilvánvalóan nem létezett az államtól független egyházi identitás, sőt sokszor az előbbi határozta meg az utóbbit: gondoljunk a pápaság és a császárság küzdelmére vagy a nagy skizmára, amikor a helyi klérus elköteleződése is a világi főhatalom álláspontját tükrözte. Az érseki tartományok úzusai is akkor viselkedtek családként, ha a tartományok határai államhatárokkal estek egybe. Ugyanakkor nemcsak az egyháztartományok, hanem az államok határai is változtak, és további változót jelent a függőség-függetlenség vagy az unió problémája: hogy mi minősül államnak, az a középkorban összetettebb kérdés, mint manapság. Léteztek szabad királyi vagy császári városok, és ugyanígy közvetlenül Rómának alávetett püspökségek; független államok tartósan közös uralkodóházzal; alávetett országrészek nagy autonómiával vagy legalábbis erős nyelvi, etnikai, önkormányzati külön hagyományokkal.

A liturgikus tájak ismeretében első és talán kissé váratlan tapasztalatunk az, hogy a rokon úzusok köre Európa nagy részén viszonylag pontosan megfelel a mai nemzetállamok határának. Mintha valóban léteznék német, brit és spanyol „nemzeti” liturgia. Ez annál meglepőbb, ha tekintetbe vesszük, hogy az utóbbi, többnyelvű államszövetségek még nem jöttek létre, mégis ugyanazokat a „nemzeti” jellegzetességeket találjuk Írországból, Skóciából, Walesből és Angliából, illetve Katalóniából, Aragóniából, Leónból vagy Kasztíliából, sőt Portugáliából is. Mintha e területek összetartozásának eszméje liturgikusan jóval előbb megjelent volna, mint politikailag.

A mai német és francia területeken nem ilyen egyértelmű a helyzet. A germán táj messze túlterjed a Német-Római Birodalmon, a gall viszont szűkebb Franciaországnál. Az előbbi mintegy gyarmatosítóként viselkedik, míg az utóbbitól jelentős területeket vesznek el az északi átmeneti, az anglonormann és az iberoprovenszál úzusok. A kapcsolatok kimutathatók, de politikai, „nemzeti” realitása ennek általában nem volt. Az átmeneti sáv valóban volt része története során a Német-Római Birodalomnak vagy független államoknak, de Normandia egészében sosem tartozott Angliához, vagy Provence Spanyolországhoz. Ellenpróbát is tehetünk: azokon a francia területeken, amelyek valóban angol fennhatóság alatt álltak egy ideig (például Gascogne-ban), nem találunk angol típusú liturgiát.

A germán tájon belül viszonylag könnyen elkülöníthetők azok az úzuscsoportok, amelyek független államokhoz tartoztak. Mégis kérdés, hogy magukat

az államokat, vagy azok egyes részeit tekintsük-e úzushordozónak. A magyar liturgia meglehetősen egységes: Erdélyben vagy Horvátországban ugyanazokat a jellegzetességeket látjuk, a variánsok nem lépik át a magyar liturgiaváltozatok belső variabilitása által kijelölt tűréshatárt. Nem így Lengyelországban vagy még inkább Csehországban. Itt a nemzeti jellegzetességek elkülöníthetők, de a korai és a későbbi források közti eltérés szignifikáns, és fölmerül a kérdés, hogy milyen viszonyban állnak egyes német úzusokkal, illetve hogy létezik-e például önálló sziléziai vagy morva gyakorlat.

A közigazgatási határoknak az egyháztartományiaknál nagyobb jelentőségéről árulkodik német földön Eichstätt esete. A salzburgi egyháztartomány legnagyobbbrészt egybeesett Bajorországgal, csak Bajorország keskeny, nyugati határsávja tartozott a mainzi érsekséghez. Az egyetlen püspökség, amely ebben a sávban található, Eichstätté. Az itteni úzus a brixeni mellett a legkonzervatívabb a PRG anyagának megőrzésében (ez egyébként a délkeleti német területek jellemzője). A mainzi tartományban fekvő Eichstätt hovatartozása szól tehát amellett, hogy a délkeleti, PRG-közei típust inkább (politikai-kulturális alapon) bajornak, semmint (egyházszervezeti alapon) salzburginak nevezzük.

Hasonló kérdéseket vetnek föl más németországi úzusok. Mivel némelyikük kapcsolata nyilvánvaló, föl kell tennünk a kérdést, hogy mi köti össze őket. Mainz, Straßburg és Konstanz közt például a Rajna biztosítja a jó közlekedést: úzusuk azonos, de látványosan eltér például Kölnthől, jóllehet Köln is a Rajna partján fekszik s Mainzhoz még közelebb van, mint Straßburg vagy Konstanz. Közigazgatási értelemben Mainz Frankónia, Straßburg és Konstanz Svábia része volt. Vajon egy frank-sváb, avagy egy dél-rajnai úzuscsaládról lenne jogos beszelnünk? Az előbbi mellett szólna Würzburg és Ulm, az utóbbi mellett Worms és Speyer illeszkedése ehhez a hagyományhoz. A bambergi és az augsburgi adatok cáfolni látszanak ugyan a frank-sváb föltevést, de nem szabad elfelejteni, hogy bármely úzus viselkedhet „szabad császári városként”, azaz törekedhet arra, hogy eltérjen a földrajzi környezet máskülönben egységes szokásától.

Bajorország, Frankónia vagy Svábia az Ottó-kori birodalom tartományai. Ha ezek úzuscsoportokat jelentenek, azt várnánk, hogy az északi, szász úzusok közt is van ilyen szintű kapcsolat. A korabeli Észak-Németországot elfoglaló Szászország azonban nem ilyen egységes. Az inkább kelet-nyugati kiterjedésű tartományt hosszában háromfelé vágja a kölni, a mainzi és a magdeburgi érsekség, s valóban, mintha a nyugati szász vagy vesztfáliai (Münster–Osnabrück), a középső szász (Hildesheim–Minden) és a keleti szász (Magdeburg–Halberstadt) térség három teljesen különböző úzuscsalád lenne. További érdekesség, hogy a magdeburg–halberstadti csoport tagjai ugyan egymástól is különböznek, de jellegzetességeik egyszerre találhatók meg a korai lengyel és cseh, illetve a magyar liturgiákban. Mintha az Ottó-kori határőrvidék hercegségeinek és őrgrófságainak, a *Mark*-oknak liturgiája ebből a keleti-szász mintából nőtt volna ki.

b) Kapcsolattípusok: térségi, szabad és gyarmatosító úzusok

A nem germán tájakról egyelőre hézagosabbak az ismereteink. Annyi azonban bizonyos, hogy míg a germán tájakon alapvetően „térségi” úzuscsaládok a jellemzők, amelyekbe szigetszerűen illeszkedik egy-egy önállóbb, „szabad” úzus, addig az anglonormann és az iberoprovenszál úzusok kapcsolatai nagyobb távolságokon ívelnek át. Az utóbbiaknál megfigyeltünk térségi egybeeséseket is, amelyek alapján elkülöníthetők voltak keleti (katalán–aragóniai) és nyugati (kasztíliai–leóni) úzuscsaládok, de az imaanyag kapcsolatai inkább valamiféle „testvérvárosi” rajzolatot adtak ki, amelybe a dél-francia partvidék is beleillett. Hasonlóképpen, a gyarmatosítások anyaváros és leányváros közti kapcsolataira emlékeztetett egyes normandiai úzusok viszonyulása az angliaiakhoz vagy a szicíliaiakhoz. A germán tájon Regensburg, Freising és Bamberg kapcsolatai alakultak így a keleti határőrvidékkel.

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy az úzuscsaládok kapcsolatai inkább írják le a politikai-kulturális identitás, mint az egyházszervezet viszonyrendszerét. A földrajzi képlet lényegében háromféle lehet: térségi, szabad vagy gyarmatosító jellegű. Az úzusok térségi összekapcsolódása azt jelenti, hogy egy körülhatárolható területen azonos vagy rokon úzusok élnek; ezek mintegy a liturgia országai vagy tartományai. A szabad úzus olyan, közelebbi párhuzamok nélküli úzus, amely az őt körülvevő térségből szigetszerűen emelkedik ki; ezek mintegy a liturgia független városállamai. Végül a gyarmatosító kapcsolat azt írja le, amikor különböző térségekben fekvő, viszonylag távoli úzusok állnak rokonságban egymással; ha van köztük leszármazási viszony vagy alá-fölérendeltség, liturgikus értelemben vett anya- és leányvárosról, ha nincs, a liturgia városösszövetségeiről beszélhetünk. Tulajdonképpen ezt az utóbbi mintát követi az egységes úzusú szerzetesrendek liturgiája is.

c) „Városi” és „vidéki” úzusok

Eddigi fejtegetéseink azt a benyomást kelthették, hogy egy püspökség kisebb szekuláris templomai mindahányan a székesegyház liturgiáját követik. Úzusa valóban a püspökségnek van, és az alacsonyabb rangú templomok elvileg ehhez alkalmazkodnak, de az ismert források gyakran tartogatnak meglepetéseket. El kell számolnunk tehát azzal a kérdéssel, hogy mi történik, ha egy többé-kevésbé egységes területen belül olyan forrást találunk, amely a fölérendelt katedrális úzustól eltér, még hozzá anélkül, hogy valamely más ismert úzusba besorolható lenne — az utóbbi esetben csak annyit kellene megállapítanunk, hogy a forrás eddigi besorolása tévedésen alapult.

A variálódásnak ezt a formáját a legpontosabban Magyarországon volt alkalmunk megfigyelni, de a cseh-lengyel források is zavarbaejtően sokfélék. A münsteri egyházmegyében fekvő kisebb templomok úzusa is sokszor inkább kölni, mint münsteri, tehát az érseki, és nem a püspöki központtal tart, az augsburgi obsequiale pedig külön rubrikában nyomatékosítja:

Et ita observatur pro choro Augustensi; toleratur tamen, quemadmodum supra, post cereorum benedictionem expressimus, ut in aliis oppidorum vel villarum ecclesiis servetur, quemadmodum hactenus pro qualitate locorum, ministrorum ac populi consuetum fuit ibidem observari.

Mi történhetett tehát az említett városi vagy falusi templomokban?

Ha a középkori Magyarország fennmaradt székesegyházi forrásait vetjük össze, az egyezés nagy, de nem tökéletes. Esztergomban, Egerben, Pécsen és Zágrábban nagyjából ugyanazt a szertartást végezték. Különösen az utolsó figyelemreméltó, hiszen Zágráb egyházkormányzatilag egy ideig Kalocsához, politikailag pedig Horvátországhoz tartozott: minden oka meglett volna a tűntető különállásra, eltérése Esztergomtól mégsem nagyobb mértékű, mint Egeré vagy Pécsé. Ezek után megdöbbenő, hogy olyan, biztosan nem székesegyházi források, amilyen az isztambuli vagy a németújvári misszále, az öntudatos püspökségeknél jóval nagyobb önállóságot engednek meg maguknak. Más adatok alapján kétségtelen, hogy ezek is magyar források, ráadásul a szentelési imákat a nagy processziós énekekkel váltogató szerkezet, amelyet a magyar úzusok egyedülálló sajátosságának mondtunk, mindkettőben megvan. Az isztambuli misszále ezt következetesen a PRG tételkészletére alkalmazza, vagyis egy bajor tartalmú, ám magyar szerkezetű liturgikus hibridet hoz létre, a németújvárinak viszont a tételkészlete is magyar, csupán sorrendi módosulások és kisebb hiányok különböztetik meg a székesegyházi misekönyvektől.

E különös XIII. századi dokumentumok semmiképpen nem őrizhetnek archaikus vagy külföldi eredetű anyagot: az esztergomi alaptípus már a XI. századból ismert, a magyarnak azonosított szerkesztés pedig páratlan egész Európában. A két forrás magyar eredetét a notáció és a magyar szentek ünneplése is bizonyítja. Véleményünk szerint tehát olyan városi vagy falusi egyházak könyvei, amilyenekről az idézett augsburgi rubrika megemlékezett. Ha azonban a nagyobb mértékű különállást nagyobb fokú autonómiával, erősebb identitással hoztuk összefüggésbe, hogyan lehetséges, hogy komoly püspökségek kevésbé térnek el a központ úzusától, mint e „falusi”, vagy legalábbis „kisvárosi” liturgiák?

Véleményünk szerint úgy, hogy ez utóbbiak abból főztek, amit a konyhán találtak. A központok látóköre szélesebb volt, egymással elevenebb kapcsolatot tartottak, könyvekkel bőven el lehettek látva. Ha különböztek, különbözésük szándékos volt, de kifinomult: pontosan tudták, mihez képest hagyományörzők, újítók vagy alternatívok. A kisebb templomok személyzete azonban a kéziratosság korában meg kellett, hogy becsülje, amihez egyáltalán hozzájutott. Az illetékes székesegyház úzusának pontos ismerete nem volt magától értődő; csak ez magyarázza, hogy miért volt szükség például olyan ordináriuskönyvek másolására, majd kinyomtatására, amelyeknek legnagyobb részét tételjegyzék tette ki. Ez jelentette azt a normát, amellyel a kétes eredetű és tartalmú szerkönyveket összevetették. A kisebb templomokban is ismerték a táj jellemző szerkezeti megoldásait és tételkészletét, hiszen ezek folklorisztikusan

terjedtek, a szélesebb térség közös tapasztalatához tartoztak. De —ha nem állt rendelkezésre hiteles másolópéldány— csak utánérzésszerűen reprodukálták a központ liturgiáját, néhol talán akaratlanul véve át éppen rendelkezésükre álló, idegenszerű forrásokat is. Másképp aligha lenne érthető, hogy miért alkalmazza az isztambuli misszále a XIII. században a PRG akkor már jellemzően bajor anyagára a magyar szerkesztési elveket, egyébként a lehető legnagyobb következetességgel.

Ha tehát viszonylag egységes úzuscsaládon belül találunk rendhagyóságokat, mérlegelni érdemes a forrás rangját, eredetét. A székesegyházi variánsok eltérése várhatóan kisebb mértékű, de maradandó és jellegzetes. A „vidéki” variánsok nagyobb mértékűek lehetnek. Nem kizárt, hogy szűk körben akár tartósan is hagyományozzák őket, de így is megőrzik provinciális jellegüket. Az összehasonlító vizsgálatba ezeket eleinte nem érdemes bevonni, inkább csak megzavarják az összképet. Ha azonban már kellőképpen alaposak az úzus központi vonulatáról szerzett ismereteink, érdekesek lehetnek a „vidéki” változatok is, mert érzékeltetik, mit ismert föl és tartott fontosnak a táji vonások közül szinte öntudatlanul is egy-egy alárendelt egyház, illetve milyen anyagoknak juthatott birtokába.

A münsteri és augsburgi esetek még valamire figyelmeztetnek. Ha egy székesegyház —különösen jelentős, népes városokban— a már kifejtett értelemben „szabad” úzust követ, akkor hiába központja saját egyházmegyéjének, szigetként emelkedik ki az őt körülvevő vidékből is, nemcsak a szomszédos püspökségek alkotta térségből. Meglehet, hogy az egyházmegye kisebb templomai közelebb állnak a térséghez, mint a székesegyházhoz, amint a münsteri kisebb templomok is inkább kölni, semmint münsteri úzusúak voltak. A vidék ellenőrzése lehet a feltétele annak, hogy egy úzust megalapozottan címezzünk szabadnak. Ebben az esetben a „vidéki” liturgiák nem bonyolultabbá, hanem egyszerűbbé teszik a képletet.

3. A rítusváltozatok történelme

Bennfoglaltan már többször utaltunk arra, hogy az úzusok viszonyrendszere bizonyos politikai-kulturális helyzeteknek felel meg. Ezek a helyzetek nem álltak fenn mindig, és sokszor már nem voltak érvényesek akkor sem, amikor emlékeink származnak, vagyis az úzusok egy letűnt korszak kimerevített képét őrzik. Két, egymás ellen ható tényező jelentkezik tehát: az úzusok identitáshordozó szerepe, amely szükségképpen az identitások földrajzi vetületével együtt változik, illetve a liturgia hajlama a kanonikus állandóságra, mely a változás ellenében hat.

a) Formatív korszakok és lenyomatuk

E kölcsönhatások megértéséhez és tipizálásához mindenekelőtt a formatív korszak vagy periódus fogalmát kell bevezetnünk. Korábbi gondolatmenetünkre utalva: vannak időszakok, amikor a liturgia vagy annak egy-egy rétege, műfaja

képlékeny, alakítható, majd ezek az időszakok lezárulnak, a képlékeny anyag megszilárdul, és a továbbiakban nem alakítható tovább. A képlékeny, alakítható állapot történelmi kontextusát jelentő kort nevezzük formatívnek. Arról van tehát szó, hogy a megszilárdult úzusok és a köztük levő viszonyok az illető úzus formatív korszakában fennálló történelmi viszonyokat őrzik azután is, hogy a korszak lezárult, és a történelmi viszonyok megváltoztak.

Virágvasárnap vonatkozásában a formatív korszak a IX-től a XI. századig tart, de Európa különböző területein nem ugyanakkor tetőzik. Első hulláma a központi frank területeket éri, a gall és az északi átmeneti tájat, a következő a germán és a déli átmeneti, utolsó hulláma pedig az anglonormann tájat. Az iberoprovenszál liturgikus táj formatív periódusa bizonytalan vagy elhúzódó: tételkészlete és szerkezetének gall párhuzamai alapján meglehetősen archaikusnak tűnik, de a szentelési szakasz kidolgozottságából és egységességéből későbbi beavatkozásra következtetnénk. Valószínűleg a mór uralom alatt is megmaradt, ősi elemeket rendezett újra a reconquista során több szakaszban bekövetkező liturgikus újjászervezés.

Nem a források korából következtetünk erre, hiszen azok legfőbb terminus ante quem-ként szolgálhatnak. Igen kevés a XI. század előtti szövegemlék. Ugyanakkor megfigyeltük a gall szertartássor viszonylagos eszköztelenségét, majd az Európa keleti és nyugati felét elválasztó, a Rajna-vidéken, a svájci Alpokon és Itálián végighúzódnó átmeneti sáv liturgikus különállását. Ebből következtetünk arra, hogy az első hullám a IX. századra tehető: ekkorról valók az első források és közvetett említések, ekkor volt az eredeti értelemben vett Lotaringia, azaz Lotár országa politikailag önálló, és ekkor alkotta az egyházi élet Alpokon túli középpontját Austrasia.

A Németország és Észak-Itália közti szoros kapcsolat, a germán területek bajor, sváb és szász térségeinek elkülönülése, a szász térség rétegzettsége és keleti részének szoros kapcsolata a határőrvidékkel arra utal, hogy a második hullámot az Ottó-korra, a X. század második felére tehetjük. Ez egyben a PRG keletkezési ideje, amely a germán típusú virágvasárnap legterjedelmesebb változatát közli. A germán „robbanás” utórezgései egész Európában kimutathatók, de csak azokat a területeket mozgatták meg alapjaikban, amelyek a X. században vagy azt követően alakították ki liturgikus szokásaikat.

Végül az anglonormann táj normann jellege önmagáért beszél: egy Normandiát, a Brit-szigeteket és Szicíliát összefogó úzuscsoporthoz kialakulásához sem a XI. század előtt, sem utána nem voltak meg a kellő feltételek.

A formatív korszak tehát mintegy háromszáz év alatt végigvonult Európán. (Itt figyelmeztetünk arra, hogy a jelen esettanulmány a virágvasárnapi ordóról szól: más szertartástípusoknak más formatív korszaka lehet, de módszertani következtetéseink remélhetőleg azokra is érvényesek.) A rendelkezésre álló dramaturgiai eszköztár és a tételkészlet ezalatt egyre gyarapodott, így a korai gallok a legkevésbé, a kései anglonormannok a leginkább kidolgozott úzusok. Az ekkor megszületett, jellemző gyakorlatok utóbb nem módosultak lényege-

sen: sem a királyi hatalom fokozatos érvényesítése a dél-francia területeken nem érintette azok iberoprovenszál liturgiáját, sem a százéves háború angol-francia ellentéte nem szüntette meg a normandiai és az angliai úzusok rokonságát (viszont az angolok által elhódított francia területek sem szakítottak gall úzusukkal). Észak-Itália német-római színezete az invazitúraharc legelkeseredettebb küzdelmei során is megmaradt, és ugyanígy azok a szálak, amelyek a Németországgal sokszor feszült kapcsolatban álló magyar és cseh királyság úzusait a germán tájhoz fűzték. Az úzusok tehát egyfelől magukon viselik történelmi állapotok lenyomatát, másfelől nem került sor olyan liturgiareformokra, amelyek aktualizálták volna őket a megváltozott történelmi helyzetben.

b) Időtlen és történeti liturgiák

A liturgia történetisége, azaz változása vagy változatlansága erősen átideologizált kérdés, hiszen azok, akik a XX. század egyre radikálisabb reformjait végrehajtották vagy védelmezik, szeretnék az egész liturgiátörténetet reformok sorozataként láttatni, míg a reformok kritikusai a liturgiátörténet folytonosságát és a XX. századi fejlemények példátlan voltát hangsúlyozzák. Megfigyeléseink szerint a közelmúlt reformjainak jellege és mértéke valóban példátlan, de központi vagy helyi reformintézkedések a múltban is kimutathatók, ha nem is mindenütt ugyanolyan mértékben.

Vannak ugyanis többé-kevésbé időtlen úzusok. A germán tájon például nem lehet tartalmi alapon megkülönböztetni egy X. és egy XVI. századi rendtartást, a változás —ha egyáltalán van— minimális és esetleges. Fölmerül ugyan néhány hipotézis, például hogy a mai tudásunk szerint Mainzban keletkezett PRG eleinte szélesebb körben hatott (maga Mainz sem ezt használja később), és csak utóbb szorult vissza a bajor, illetve a vesztfáliai-fríz „peremvidékre”, vagy hogy a szárazmise zakariási szentleckéje, amelyet a határőrvidék korai forrásaiból, később pedig csak Halberstadt-ból és Regensburgból ismerünk, egykor elterjedtebb, sőt a keleti-szász úzusok (Magdeburg?) jellemző választása volt. E változások azonban még a formatív korszakban, legkésőbb a XI. században lezajlottak.

Ugyanilyen állandónak tűnnek a gall úzusok: legkorábbi és legkésőbbi forrásaik közt nincs nyilvánvaló eltérés. Ugyanakkor feltűnő, hogy a Rajna-vidék gall oldalán számos korai, a PRG-nek legalább kivonatossan megfelelő pontifikále maradt fenn. Úgy tűnik, ezek a könyvek a germán „robbanás” következményei, de nem gyakoroltak tartós hatást a gall liturgiákra: a XVI. századi franciaországi nyomtatványok jobban emlékeztetnek a PRG előtti gall hagyományra, mint ezekre. Legföljebb az egyébként is atipikus gall imaanyagba épült be néhány, a PRG-ből kölcsönzött új tétel.

Valamivel történetibbnek tűnnek az iberoprovenszál úzusok. Ezt a történetiséget a gallikán vagy vizigót elemek megőrzéséből, a gall úzusokkal való rokonságból, majd az azoktól való eltérésből és az imaanyag párhuzamosságainak a térségi tagolódást keresztező rajzolatából olvassuk ki. Az azonban bizonyos,

hogy a folyamat még a formatív korszakban lezárult, mert legrégibb innen ismert forrásunk, a XI. századi narbonne-i graduále már egy tökéletesen fejlett, habár az átlagosnál bővebb iberoprovanszál ordót tartalmaz.

Kifejezett, időben behatárolható liturgiareformot a lengyel és cseh területen vélünk fölfedezni (Magyarország úzusai időtlenek, nem változnak jelentősen a XI–XVII. század között.) Lengyelországban a korai emlékek a határőrvidék keleti szász eredetű úzuscsoportját őrzik, a szentelési orációk elővételezése és az igeliturgia beillesztése a szentelésbe (ez az érett lengyel úzusok fő szerkezeti jellemzője) csak később tűnik föl. Az érett prágai úzusnak sincsenek a XIV. századnál korábbi dokumentumai, a korábbi prágai források németes anyagot tartalmaznak. Ezek az egyházak tehát germán alapanyagból, de bizonyára csak utólag dolgozták ki igazán jellemző liturgiájukat. Egy ilyen, második formatív korszak emlékei lehetnek azok a lengyel források, amelyekben a sajátosan lengyel szerkezet már megvan, de zavarosabb, esetlegesebb, mint az érett krakkó-gnieznói úzusban. Prága sajátos, a PRG teljes (!) imaanyagát és az *Ave rex noster*-t is beépítő ordójának kialakítása valószínűleg ahhoz az időszakhoz kötődik, amikor Prága a Német-Római Birodalom adminisztratív központja volt, és egyúttal érseki rangra emelkedett 1344-ben.

Érdekes, hogy a krakkó-gnieznói úzus mintha nem terjedne ki Sziléziára (Boroszló), a prágai pedig Morvaországra (Olmütz, Brünn). E területek részleges különállása abban fejeződött ki, hogy archaizáltak, azaz nem követték a fölérendelt érsekség reformját, és megmaradtak egy eredetibb, németesebb változatnál. Nem kizárt, hogy ebben szerepet játszottak az illető terület német telepei, de nem szeretnénk túlértékelni a „nemzetiségi” vonatkozásokat: Erdélyben a szebeni szászok például nem németes, hanem esztergomi elemekkel juttatták kifejezésre különállásukat.

A legutóbbi úzusok kétségkívül az anglonormannok. Egyedül itt találkozunk átfogó reformmal, hiszen a normann hódítás a liturgia szintjén is tökéletes: a prenormann korszak kelta, itáliai és angolszász szubsztrátuma látszólag tökéletesen feloldódott a XI. századi fejleményekben, és töretlenül érvényre jutott Skóciában, Walesben és Írországon is. A részletes elemzés azonban árnyaltabb képet ad. Egyrészt már a legkorábbi értékelhető adatok előttről nyoma van annak, hogy az angol egyházak romanizáltak, azaz vissza kívánták szorítani a kelta hagyományokat. A „romanizáció” ekkor még nem föltétlenül értendő a *stadtrömisch* gyakorlat karoling szellemű átvételeként: dél-itáliai és galloromán jelenségek is rómainak minősülnek, a törésvonal a különféle kontinentális-latin és az insuláris-kelta elemek közt húzódik. E folyamatok a XI. századra lezárultak, így a normann hódítóknak már nem kellett számottevő kelta ellenzékkel számolniuk. A viking portyázások is tettek arról, hogy a normann hódítás egyházi szempontból inkább újjáépítés, mint a korábbi hagyományok lerombolása legyen.

Ha viszont az angolszász összetevőket nézzük, akkor kiderül, hogy a normannok legalább annyit kölcsönöztek az angoloktól, mint fordítva: a *Turba*

multa evangélium már a brit monaszticizmus egységkonszuetúdójában, a *Regularis concordia*-ban, a második, stációs evangélium és a *Prima autem azymorum* antifóna pedig a prenormann canterburyi benedikcionáléban jelen van. Közvetve Clunyból, közvetlenül Normandiából elsősorban a feretrumos hódolat és a szakaszos belépés, valamint néhány további processziós és hódolati tétel való. Az egyetlen valódi veszteség az euchológia terén mutatható ki. Az angolszász imaanyag valószínűleg bővebb volt, prexet, sőt püspöki áldást használt. Közelebb állt a germán típushoz, míg az anglonormann úzusok imaanyaga egészen gall jellegű. Az alap tehát egy, a normann hódítás első nemzedékében (Lanfranc korában) született keverékliturgia.

A történetnek azonban nincs vége ezzel: az anglonormannok költői tétele, az *En rex venit*, és a hozzá kapcsolódó, hódolat előtti szertartássor sem az angolszász, sem a korai anglonormann forrásokban nincs meg; minden bizonnyal már a normann Angliában keletkezett, de elég korán ahhoz, hogy a Normandia és Anglia közti kapcsolat még eleven legyen, mert Fécamp már a XII–XIII. században, Rouen pedig valamikor a XII. és a XV. század között magáévá tette.

Amivel az anglonormann tájon találkozunk, az nem olyan értelemben vett reform, mint a lengyel és cseh központoké. Angliában és Normandiában a formatív korszak elhúzódik. A maradandó állapot véglegesedésének terminus post quem-je talán az a XII. századi roueni pontifikále lehetne, amelyben az *En rex venit* még nem szerepel. A változás addig folyamatos, de nem gyökeres: egy-egy tétel vagy szertartási mozzanat átvétele, módosítása jelzi, rendszerint helyi hatáskörben. A kifinomult anglonormann ordó elemei korszakolhatók, eredetük azonosítható, de kialakulása fokozatos, decentralizált, szerves folyamat eredménye.

c) A lényegét nem érintő módosítások

Egy úzus időtlensége természetesen nem jelenti azt, hogy története során egyáltalán nem változik. A változások közt azonban hasznos elkülöníteni a tervszerű beavatkozásokat, amelyek az úzus konstitutív összetevőiben jelentkeznek, azoktól, amelyek egy szervesnek mondható folyamat részei. Szervesnek az úzusban eleve benne rejlő lehetőségek kibontását vagy a kidolgozott forma egyszerűsítését nevezzük. A következő jelenségekre gondolunk:

Az első ilyen jelenség a properizáció. Mint láttuk, a liturgiában meghatározott funkciókhoz, „üres helyekhez” rendelődik hozzá egy-egy tétel. Ez a hozzárendelődés az asszignáció. A készlet és a funkció többé-kevésbé független egymástól, így ha az „üres hely” megvan, valamivel ki kell tölteni. Ahogyan a mise vagy a zsolozsma kommúnéja, közös anyagai, úgy a rendhagyó szertartástípusok is fölhasználhatnak erre egy eleve rendelkezésre álló kölcsönanyagot: ilyen szerepet játszottak a zsolozsmából vett tételek, vagy a napi mise, esetleg más szertartások imái. Ahogyan a kommúne helyére léphet a proprium, mégpedig olyan arányban, amilyenben rendelkezésre áll, úgy válthatják föl a kölcsöntételeket saját tételek. Ez a folyamat nem áll meg a közismert

saját énekeknél, imáknál. Prágában és Olmützben például egy különösen hosszú és szofisztikált, csak erre a napra készült könyörgés hangzik el a kapu előtt (*Deus cuius Filius non rapinam*), miközben más germán úzusok a közvasárnapi processziók belépési imáját alkalmazzák (*Via sanctorum*). A properizáció folyamatában a saját tétel mindig értékesebb a közös tételnél, így a saját tételek megkomponálása és elterjesztése az úzus tételsorának részleges változását okozza. Ezek azonban nem reformok, hanem apró csinosítások a kompozíción.

Ezzel párhuzamos jelenség a kifejtés. Ez alatt azt értjük, ha egy tétel vagy cselekménysor a liturgia szerkezeti logikájával összhangban bővül: a számítógépes kezelőfelületekhez hasonlítva „legördülő menüként” viselkedik. A legnyilvánvalóbb példa erre a belépés szakaszolása. Nem elsősorban az anglo-normann belépésre gondolunk, ahol ez az úzus meghatározó jegye, hanem inkább a germán és a németalföldi úzusokra, ahol a korai források egyszerű belépési és bevonulási szertartása után a későbbiek újabb megállást iktatnak be a kórusrekesztőnél. Az úzus itt sem változik meg lényegileg, csak a kidolgozottság szintje nagyobb. A belépés újabb szakasza nem újabb mozzanat, hanem egyazon mozzanat további részletezése.

Processziós rítusoknál hasonló természetűek a terjedelmi módosítások is. Nem ritka, hogy a rubrikák újabb tételeket ajánlanak arra az esetre, ha a processzió hosszabb. Tévedés lenne az ilyenkor beiktatott többlettételekből az úzus variánsára következtetni. Ezek ismét egy mozzanat —itt a processzió— kifejtését jelentik. Kifejtés az is, ha például egy oráció elé, amely korábban önmagában állt, verzikulust és énektételt illesztenek. Egy könyörgés a megemlékezés legegyszerűbb formája, egyben kiváló tagolóelem a liturgikus szerkezetben. A legkisebb, tételnél nagyobb egység azonban, amely minden szertartástípusban jelen van, a szuffrágiumforma, vagyis egy énektétel, egy verzikulus (vagy précesz, azaz verzikulussorozat) és egy oráció hármasa. A magában álló oráció bármikor „fölfejlészthető” szuffrágiummá egy hozzá illő verzikulus és énektétel beiktatásával. Ez utóbbira, az énektételre nincs is mindig szükség, ha például az Asperges vagy egy vonulást kísérő énektétel eleve közvetlenül a könyörgés előtt szólalt meg.

A lényegtelen módosításokkal, bővítésekkel áll szemben az emblematizálódás. Ez azt jelenti, amikor egy tétel a készletszerű létmódból kiemelkedve jellemző funkciót és ezzel a szertartáson belül kiemelkedő helyet kap. Innentől kezdve arra is alkalmas, hogy egy úzusnak vagy úzusok egy csoportjának, esetleg az egész tájnak emblémájává, liturgikus identitása kifejezőjévé váljék. Különösen a zsolozsmából kölcsönzött tételek ilyenek, amelyek a históriából kiemelkedve jutnak megkülönböztetett szerephez, de a saját tételek is emblematizálódhatnak, ha nem általánosan ismertek, vagy ha asszignációjuk változó. Így a *Circumdederunt*, az *Ingressus Pilatus*, az *In die qua invocavi* és a *Dixerunt impii* jellemző kezdőtétele egy-egy hagyománynak, a *Hosanna filio David* mint kvázi-introitus és az *Ante sex dies* mint kiosztási antifóna a PRG-től függő úzusok ismertetőjegye, és az *Ave rex noster* keleti előfordulásai is azonnal magukra

vonják a figyelmet. Ha a változás ezen a szinten jelentkezik, akkor egyetlen tétel is az úzus lényegi módosulását jelenti.

Az utolsó eset a properizáció és a kifejtés ellentéte, a redukció. A gyakorlatban erre jóval többször lehetett szükség, mint ahányszor írásban utalnak rá, hiszen a kéziratok, nyomtatványok a nagyobb templomok látványosabb gyakorlatához készültek, ezért a szerényebb templomok adaptációjának ritkán van nyoma. Még így is akadnak olyan rubrikák, amelyek kitérnek arra, mi történjék, ha a processzió rövidebb, vagy a szolgálattelvők vannak kevesebben. Egerben, Zágrábban és Hildesheimben például nem a celebránst ütik meg a *Scriptum est enim* alatt, hanem ő üti meg a feszületet, de egy strasbourg rubrika arról tanúskodik, hogy ez eredetileg szükségmegoldás:

Sed si presbyter non habeat idoneam personam, percutiat prima vice dexterum brachium crucis, secunda sinistrum, tertia caput crucifixi.

Más, a tételeket érintő vagy ceremoniális redukciók is gyakoriak, különösen a liturgiaváltozatok hanyatló korszakában, a tridenti zsinat után és XVII. századi földadásuk előtt. Erre láttunk számos példát a már idézett trieri misszáléban.

d) Változások a tridenti zsinat után

Jóllehet a jelen tanulmány érdeklődése a középkorra szorítkozik, rövid kitérőt szeretnénk tenni az újkori fejlemények felé. Ezek a tridenti, majd a II. vatikáni zsinatot követő átalakuláshoz kapcsolódnak. Az előbbi módszertani szempontból, a késői források értékelése miatt fontos, az utóbbi pedig a téma időszerezése miatt, egyszersmind az eddigiek hasznosíthatóságát demonstrálandó.

Egy-egy szertartás középkori hagyományának elemzői rendszerint kiválasztanak valami olyan korszakhatárt, amely után a forrásokat érdektelennek ítélik. Esetünkben vagy a tridenti zsinat (1545–1563), vagy —nagyvonalúbban— a XVII. század első néhány évtizede lenne ez a korszakhatár. Ám mindkettő problematikus.

Az első azért, mert a tridenti zsinatnak a liturgikus egységesedés irányában ható kezdeményezései, majd az e döntések nyomán megszülető pápai bullák és editio princeps-ek nem zárják le egy csapásra a liturgiaváltozatok életét. A jelentősebb úzusok előtt elvileg nyitva állt a lehetőség a fönnmaradásra, és a kuriális úzusra való áttérés csak fokozatosan következett be, általában a XVII. század folyamán. Az európai úzusok nagyobb része Trident után még közel száz évig fönnáll. Az ekkor keletkezett, nyomtatott könyvek azért is fontosak, mert már újkori szellemben, szisztematikusan, gazdag rubrikaanyaggal, az intézményes háttérre egyértelműen utaló bevezetőkkal jelentetik meg a középkori örökséget, a hiányosan dokumentált úzusoknál pedig gyakran nem is áll rendelkezésre számottevő és biztos eredetű korai forrásanyag, a kutatás tehát rászorul a kései nyomtatványokra.

A második, e megfontolásokból levezethető korszakhatár viszont azért problematikus, mert már a kuriális úzusra való hivatalos áttérés előtt is lépten-nyomon

kimutathatók romanizáló tendenciák. Ezek sokszor észrevétlenek maradnak, és csak az úzus korábbi anyagának, illetve tágabb környezetének ismeretében ütköznek ki. Az 1602-es paderborni agendában például semmi nem utal kuriális befolyásra, de az 1608-as trieri misszálé római mintára teljesen elhagyja a hódolatot, miközben ima- és énekanyaga középkori hagyományt tükröz. Több szakaszban, de reflektálatlanul zajlik le a münsteri úzus vagy a XVI. század végi lengyel egységgliturgia romanizációja is. Palencia 1567-es misszáléjában következetesen érvényre jut az iberoprovenszál táji jelleg, de a szentelés előtt *Missa laetitiae* címmel megjelenik a kuriális igeliturgia kvázi-intoitusa, kvázi-kollektája, olvasmánya és közéneke. Az újkori bragai misszáléban is minden megfelel a középkori aix-salamancai párhuzamoknak, de a táj jellemző, egyébként igen terjedelmes prexe helyét a kuriális szárazmise prefációja bitorolja.

E példák arra figyelmeztetnek, hogy a kései szövegemlékek értékes adatokat tartalmazhatnak, de nem tekinthetők minden további nélkül retrospektív forrásnak. A romanizáció már a hivatalos úzusváltás előtt megindul, de nem mindenütt azonos időben és mértékben. A források kora nem számít: néhány évvel Trident utánról is ismerünk kurializáló anyagokat, és viszont: a XVII. században is akadnak „tisztá” úzusok. Az újkori adatokat mindig össze kell vetnünk a középkoriakkal, ha pedig ezek nem állnak rendelkezésre, akkor a táj és a térség jellegzetességeivel kell összemérnünk őket. Ahol a táj vagy a térség egységesen viselkedik, ott a Róma felé mutató eltérések biztosan újkori módosulások. Az úzus folytonosságát azonban mindig és csakis belső ismérvei alapján ítéldhetjük meg. Amíg az úzus él, addig érdeklődésünkre is számot tarthat, függetlenül attól, hogy életpályája a XV. vagy a XX. században fejeződik be.

e) XX. századi reformok

A kuriális úzus szinte általános átvétele az újkorban idővel megszüntette az érzéket az ordó kemény és lágy részei iránt, a rítus és az úzus egybeesett. Amikor a XX. század két alapvető módosítása, az '50-es évek nagyheti reformja, majd a '70-es évek reformsorozata bekövetkezett, a kuriális és a töredékesen megmaradt szerzetesrendi úzusokon kívül legfőljebb csak a kezdeti korszakát élő (és akkoriban némiképp lesajnált) középkori liturgiátörténet jelenthetett volna viszonyítási alapot. Az eredmény is ennek megfelelően alakult.

Mint láttuk, a virágvasárnapi rendtartások mindegyike négy mozzanatra és köztük processziós szakaszokra bontható. A liturgikus tájak közti különbség mindenekelőtt abban áll, hogy melyik mozzanatot dolgozzák ki, hiszen minden mozzanatnak van egy „mini” és egy „maxi” változata, köztük több átmenettel. Az igeliturgia állhat egyetlen evangéliumból, vagy a mise analógiájára introitusból, kollektából, olvasmányból, közénéből, evangéliumból, beszédből, sőt offertóriumból; a szentelés lehet egyetlen oráció, vagy exorcizmus, számos oráció és prex sorozata, akár énekekkel is kiegészítve; a hódolat lehet csupán a *Gloria laus* eléneklése a celebráns előtt, vagy kidolgozott liturgikus dráma; a belépés lehet az *Ingrediente* eléneklése a templomba való bevonuláskor, vagy

többszakaszos, összetett cselekménysor. Egyes úzusok az igeliturgiát és a szentelést, mások a hódolatot és a belépést, ismét mások az igeliturgiát és a hódolatot vonják össze és hangsúlyozzák: az egyik mozzanat vagy mozzanatkár „mini” változatát a másik „maxi” változatával kapcsolják össze. Olyan úzusról azonban nem tudunk, amelyik minden mozzanatot a lehető legfejletlenebb formában használ.

Márpedig így tesz mindkét XX. századi reformliturgia. A szentelés egyetlen könyörgés, az igeliturgia egyetlen evangélium: a mintát vélhetően a gall típusú szerzetesrendi úzusok jelentették. A jelképesse redukált hódolat-belépés páros (*Gloria laus-Ingrediente*) viszont a kuriális előzményből indul ki, de mivel a *Gloria laus*-t —nem lévén megállás a kapu előtt— hódolati tételből időkitöltő processziós himnusszá fokozzák le, a hódolat mozzanata tulajdonképpen meg is szűnik. Jellemző, hogy a Magyarországon utóbb engedélyezett és néhol ma is használt, ősi helyi hagyományokra hivatkozó változat egyedül a hódolatot állítja helyre, míg a többi mozzanatkár tudomásul veszi a reformintézkedéseket (fontos megoldása még a *Magno salutis gaudio* himnusz felújítása az időkitöltő antifónák pótlására, *Üdvünknek boldog ünnepe* kezdettel). A belépés egyedüli nyoma —a reformliturgiákban éppúgy, mint a kuriális gyakorlatban— az *Ingrediente* eléneklése.

Az '50-es évek reformja még mintha fontosnak látná magát a processziót. Kiemeli, hogy a szentelést lehetőleg a főtemplomon kívül tartsák, és fölújít két, a kuriális hagyományban elfelejtett tételt: az *Omnes collaudant*-ot és az *Ave rex noster*-t. Mintha valami historizáló-multikulturális elképzelése lett volna a reformbizottságnak: egymást követi az archaikus és ritka, leginkább mégis talán Itáliához köthető *Omnes collaudant*, a germán *Fulgentibus palmis*, a nyugatias *Ave rex noster*, majd egy modern kompozíció, a *Christus vincit*. 1970-re mindebből csak az utolsó, a római rítus virágvasárnapi ordóiban soha nem szerepelt *Christus vincit* marad meg. Jellemző, hogy a négy nagy, közismert processziós antifóna mindkét helyen hiányzik, pontosabban az *Ante sex dies* a '70-es misekönyvben introitussá lép elő, kiszorítva a napnak az egész európai hagyományban kezdettől fogva egységes tételválasztását, a *Domine ne longe facias*-t, és átlépve ezzel azt a korábban mindig tiszteletben tartott választóvonalat, amely az órómai eredetű, ultramontán misepropriumot a ciszaltin processziótól és szenteléstől elválasztotta. Hadd tartózkodjunk itt e megoldások szakmai értékelésétől!

(Folytatjuk)